Кириллова З.Н.

Казан

ТАТАР ТЕЛЕН ДӘҮЛӘТ ТЕЛЕ ИТҮДӘ Г.ИБРАҺИМОВНЫҢ РОЛЕ (XX ГАСЫРНЫҢ 20-30 НЧЫ ЕЛЛАРЫ)

Статья посвящена исследованию процесса реализации татарского языка как государственного в 20-30-е годы XX века и деятельности в этой области видного писателя, публициста, ученого и общественного деятеля Г.Ибрагимова. Особое внимание уделяется исследованию работы Академического центра и Научного общества татароведения, в деятельности которых активное участие принимал Г.Ибрагимов.

1921 елда татар теле беренче тапкыр рәсми рәвештә рус теле белән тигез дәрәҗәдәге дәүләт теле итеп игълан ителә, һәм аны иҗтимагый тормышның барлык өлкәләрендә дә гамәлгә кертү буенча киң эш җәелеп китә. Әлеге эш белән Татар телен гамәлгә кую үзәк комиссиясе җитәкчелек итә.

Татар телен гамәли яктан тормышка ашыручы ролен Мәгариф комиссариаты үти. Аның карамагындагы төрле тип уку йортларында татар телен укыту һәм татарларны күбрәк җәлеп итү буенча зур эш башкарыла.

1918 елның май аенда Казанда үткәрелгән Бөтенроссия мөселман укытучыларының өченче съездында Татарстанда беренче гыйльми оешма – Гыйльми һәйәт сайланып, аның каршында төрле бүлекләр оеша: тел-әдәбият, тарих бүлеге, музей, театр һәм нәфис сәнгать бүлеге, мәктәпләр өчен программалар төзү бүлеге, матбугат бүлеге һ.б. Соңрак Гыйльми һәйәт, исемен аз гына үзгәртеп, Гыйльми мәркәз яки Гыйльми үзәк дип йөртелә башлый. 1921 елда, күп үзгәртүләр соңында, ТАССР халык мәгарифе комиссары һәм сәркатибе тарафыннан төзелгән гомуми нигезләр кабул ителә. Бу нигезләр буенча, Гыйльми үзәк Мәгариф комиссариатының фәнни, уку-укыту, агарту эшләре һәм әдәби эшчәнлек белән гомуми җитәкчелек итә, аның составына 4 комиссия керә: 1) фәнни-сәяси; 2) фәнни-техник; 3) фәнни-педагогик һәм 4) сәнгать комиссиясе. Гыйльми үзәк 5 кешедән торган коллегия тарафыннан идарә ителә (1, 389).

Гыйльми үзәк 1922 елга кадәр оештырылу дәверен кичерә. 1922 елның 10 февралендә аның рәисе итеп Гаяз Максуд билгеләнә (2, 109). Гыйльми үзәк президиумы составына бу елларда Г.Максуд, фәнни-педагогик комиссия рәисе Г.Гобәйдуллин һәм гыйльми сәркатип Заһидулла Норкин (Нуркай) керәләр. 1925 елның 16 февраленнән алып, Гыйльми үзәк рәисе вазифасын Г.Ибраһимов башкара (3, 1). 1925 елның 7 апрелендә булган Гыйльми үзәк президиумы утырышында М.Корбангалиевкә фәнни-педагогик комиссия һәм нәшрият буенча эш алып барырга, Г.Ибраһимов булмаган вакытта, Гыйльми үзәк рәисе вазифаларын үтәп торырга тәкъдим ителә, һәм бу хакта карар да чыгарыла (3, 24).

Гыйльми үзәкнең эшчәнлеге дәвамында аның составында күп төрле комиссияләр төзелә. Аларның саны күп булуга да карамастан, үзәкнең эшчәнлеге нигездә 3 төп юнәлештә алып барыла: фәнни-педагогик, редакция-нәшрият эшчәнлеге һәм туган якны өйрәнү эше.

Фәнни-педагогик комиссия тарафыннан төрле тип уку йортлары, курслар өчен уку планнары, программалар һәм дәреслекләр төзелә, аларга күләмле аңлатмалар языла; мәгариф бүлекләрендә методик бюролар оештырыла; күп санлы методик кулланмалар, аңлатма язулары, методик хатлар күбәйтелеп таратыла һ.б.

1920 елның 12 ноябрендә үк Татгосиздатның нәшрият бүлеге киңәйтелгән утырышында татар телендәге дәреслекләр төзү буенча коллектив оештырыла. Аның составына 6 күренекле галим: Г.Ибраһимов, М.Корбангалиев, Ф.Сәйфи, Г.Шәрәф, Х.Бәдигый һәм Г.Сәйфуллиннар кертелә. Аларның бурычы итеп булган дәреслекләр белән исәпләшмичә, бөтенләй яңа дәреслекләр төзү, моның өчен төп принцип итеп коммунистик хезмәт принцибын алу, ә милли һәм дини тенденцияләрне катгый рәвештә булдырмау куела (4, 118-119). Шул вакыттан алып, әкренләп коллективлар яки аерым авторлар тарафыннан татар теле буенча дәреслекләр төзеп бастырыла башлый.

Татарстан республикасында чыгарыла торган барлык китаплар, дәреслек-кулланмалар, уку-укыту характерындагы һәм фәнни хезмәтләр Гыйльми үзәк

карап чыгып, раслаганнан соң гына бастырылалар, бары вакытлы матбугат, өлкә комитеты, Халык комиссарлары советы һәм комиссариатларның махсус басмалары өчен генә Гыйльми үзәк рөхсәте таләп ителми (5, 79). Гыйльми үзәккә килгән барлык хезмәтләрне дә карап чыгу өчен, башта 2, аннары 3 редакция коллегиясе төзелә: татар, рус һәм милли азчылык телләрендәге китапларны карау өчен. Бу хезмәтләрнең күпчелеген татар телендәге китаплар тәшкил итә.

Кулъязмалар тикшерү, редакцияләү, бастырырга рөхсәт бирү эшеннән тыш, Гыйльми үзәк тарафыннан журналлар да нәшер ителә. Аларның беренчесе – 1918 елдан бирле татар телендә чыгып килгән «Мәгариф» фәнни-педагогик журналы. Педагогика һәм методиканың теоретик һәм гамәли мәсьәләләре, татар теле һәм туган якны өйрәнү проблемаларын яктыртучы журнал 1938 елдан «Совет мәктәбе» исеме астында чыга башлый.

20 нче елларда Гыйльми үзәк кул астында чыгарылучы икенче басма – рус телендәге «Вестник просвещения» журналы. Шулай ук бу елларда татар телендә иҗтимагый-сәяси һәм әдәби характердагы «Безнең юл» журналы да үзенең эшчәнлеген җәелдерә. Билгеле булганча, журналның төп җитәкчесе Г.Ибраһимов була.

Гыйльми үзәк тарафыннан нәшер ителүче әлеге журналлар Татарстан республикасында гына түгел, СССР территориясендә яшәүче барлык төрки халыкларга да таратыла (6, 211).

Татар телендә бастыру өчен, төрле характердагы әдәбият әзерләгәндә, шулай ук, гомумән, татар телен дәүләт теленә яраклаштыру процессында, Гыйльми үзәк башта ук татар шрифты, орфографиясе, татар телендә фәнни терминология эшләү мәсьәләләре алдына килеп баса. Гыйльми үзәктә терминнар төзү буенча махсус комиссия оештырыла, аның кул астында «Татарстан» газетасы редакциясендә һәм Җир эшләре комиссариатының нәшрият бүлегендә дә комиссияләр эшли (7, 20). Татар телендә терминнар төзү өчен кабул ителгән карарлар нигезендә, Гыйльми үзәк тарафыннан бик күп фәннәрнең атамалары төзелә һәм шул атамалар буенча дәреслекләр, гыйльми

хезмәтләр һәм фәнни-популяр китаплар мәйданга чыгарыла. Билгеле булганча, Г.Ибраһимов – бу өлкәдә дә күп эшләгән галим, Гыйльми үзәк тарафыннан 1925 елда кабул ителгән «Тел һәм атамалар турысында инструкция” авторы.

Татар теле орфографиясенә реформа ясау мәсьәләсе буенча 10 елдан артык барган бәхәсләр дә 20 нче еллар башында күренерлек нәтиҗәгә китерә: 6 сузык аваздан торган орфография нигез итеп алына һәм бу татар халкы өчен шактый зур адым була (7, 20). 1920 елның 1 декабренә Мәгариф комиссариатының фәнни бүлеге коллегиясе утырышында орфография төзү буенча комиссия составы игълан ителә. Әлеге комиссиягә «Эшче», «Татарстан», «Кызыл Шәрекъ», «Кызыл армия» редакторлары, Татрост, Госиздат вәкилләре һәм 9 белгеч кертелә: М.Корбангалиев, Г.Ибраһимов, Г.Шәрәф, Х.Бәдигый, Г.Максуд, Г.Рәхим, Г.Динмөхәммәтов, К.Сәгыйтов, Г.Хәбидов (8, 14). Яңа орфография 1922 елда Татарстан республикасы буенча тулысынча урнашып бетә һәм әкренләп республикадан читтә булган татар вакытлы матбугатына да керә башлый (7, 20).

Ләкин, билгеле булганча, 20 нче елларда күп кенә халыклар латин алфавитына күчәләр. 1926 елның февралендә Бакуда төрки телле халыкларның язуын латинлаштыру мәсьәләләренә багышланган I Бөтенсоюз тюркологлар съезды үткәрелә. Съезд эшендә Азәрбайҗан һәм Урта Азиянең союздаш республикалары делегацияләреннән тыш, автоном республика һәм өлкәләрнең вәкилләре, Мәскәү, Ленинград һ.б. шәһәрләрдән күренекле рус тел галимнәре һәм ориенталистлары катнаша. Барлык төрки халыкларның да делегацияләре гарәп графикасын латинга күчерү тәкъдимен керткәч, Г.Ибраһимов, Татарстан делегациясенең башлыгы буларак, моңа каршы чыга, латинга күчмәскә, гарәп хәрефләрен реформалау белән чикләнергә тәкъдим итә: “Без, Татарстан вәкилләре, гарәп хәрефләренә реформа ясау, шуның белән аны хәзерге заман техникасына ярату юлында булдык, – дип яза ул съездан кайткач. – ...Башкаларның тәҗрибәсеннән ни нәрсә чыгар, аны киләчәк күрсәтер” (9, 274-275). Тюркологлар съездындагы доклады матбугатта чыккач, Г.Ибраһимов позицияләрен тәнкыйть итеп язылган мәкаләләр һәм җыелышларда чыгышлар

шактый күп була. Шуларга җавап итеп, әдип күләмле генә өч мәкалә белән чыга һәм үзенең графика өлкәсендәге позициясен тагын да ачыклый, башкаларның һәм читләтеп кенә тюркологлар съездының принципиаль ялгышын ачып сала. Ул, графика алыштыру элекке мирастан аерылу куркынычы белән бәйләнгән, халыкның иҗтимагый үсешен артта калдырырга мөмкин, ди (9, 348). Күренгәнчә, Г.Ибраһимов административ чаралар куллану, латинлаштыруны ясалма тизләтү ягында булмый, халыкның бу яңалыкны аңлы рәвештә, өстән басым ясалмыйча кабул итүен тели.

Гыйльми үзәк эшчәнлегенең өченче юнәлеше – туган якны өйрәнү эше – Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте эшчәнлегендә ачык чагыла. Бу җәмгыять татар халкының телен, тарихын, мәдәниятен төрле яклап өйрәнү буенча зур хезмәт күрсәтә, үзенең тирәсенә танылган галимнәрне, шул исәптән татарлар арасыннан күренекле белгечләрне туплый.

Җәмгыятьнең максаты итеп түбәндәгеләр куела: татарларны һәм татар мәдәниятен төрле яклап фәнни өйрәнү эше белән шөгыльләнүче белгечләрне бергә туплау, шулай ук бу өлкәгә кагылышлы мәсьәләләрне фәнни эшкәртү. Бу максатларны күздә тотып, җәмгыять үзенең бөтен халык алдында үткәрелә торган гомуми җыелышларында фәнни докладлар һәм белдерүләр тыңларга, экспедицияләр оештырырга һәм хезмәтләрен махсус журналда бастырырга тиеш була. Ул үзенең эшчәнлеген татар халкының матди һәм рухи мәдәниятен төрле яклап өйрәнү нигезендә алып бара (10, 201).

Кызганыч, шундый зур максатлар куйган җәмгыять озын гомерле булып чыкмый: 1929 елның 3 ноябрендә ул Татарстанны өйрәнү җәмгыятенә кушыла (10, 213). Алты ел ярым эшләү дәверендә җәмгыятьтә 4 идарә алмашына. Аларга төрле вакытта түбәндәге әгъзалар керә: Г.Рәхим, Җ.Вәлиди, Г.Гобәйдуллин, Г.Ибраһимов, М.Корбангалиев, Г.Максуд, Г.Шәрәф, Г.Сәгъди, М.Таһиров, М.Худяков, Н.Фирсов, Н.Воробьев һ.б.

Җәмгыятьнең аеруча актив эшчәнлеге 1925 елдан башлана. Нәкъ шул вакытта гомуми җыелышларның саны шактый арта, җәмгыять үзенең махсус органын чыгара башлый һәм фәнни экспедицияләр оештыра.

Үзенең барлык яшәеше дәверендә җәмгыять тарафыннан идарәнең 39 утырышы һәм шулай ук 39 гомуми җыелыш уздырыла, шуларның 7се рәисе шул ук Н.Фирсов булган Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте белән берлектә үткәрелә. Гомуми җыелышларда 65 фәнни доклад һәм чыгыш укыла. Докладлар белән 28 әгъза чыгыш ясый (10, 202). Докладлар татар тарихы, этнографиясе, әдәбияты, теле һәм башка бик күп проблемалар буенча күренекле галимнәр тарафыннан ясала. Мәсәлән, алар арасында В.А.Богородицкийның «Төрки-татар фонетикасы», «Төрки телләрдә сингармонизм законы», Г.Ибраһимовның Бакудагы I тюркология съезды хакындагы чыгышы, Җ.Вәлидинең «Казан татарлары диалектлары», Н.Ашмаринның «Казан татарлары телендә исем җөмләләр», «Татар телендә сүз тәртибе», Г.Сәгъдинең «Татар әдәбияты үсешенең төп моментлары», Самойловичның «Татарстан республикасында туган якны өйрәнүнең бурычлары» кебек докладларны аерым күрсәтергә мөмкин. Чыгышларның кайберләре җанлы фикер алышулар һәм бәхәсләр дә китереп чыгара.

Җәмгыять эшчәнлегенең соңгы 4 елында аның махсус органы – «Вестник научного общества Татароведения» (ВНОТ) журналы чыгарыла. Журнал битләрендә җәмгыятьнең гомуми җыелышларында укылган әһәмиятле фәнни докладлар, шулай ук тикшеренү характерындагы аерым хезмәтләр дә урын ала. Журналның чыгып өлгергән 10 номерында барлыгы 70 фәнни мәкалә һәм 75 вак материал, рецензия һ.б. бастырыла.

Үзенең басма органы ярдәмендә Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте СССР территориясендәге һәм чит илләрдәге 120 фәнни, укыту, гыйльми оешмалар һәм җәмгыятьләр белән регуляр бәйләнеш урнаштыра. Чит илләр арасында Берлин, Гамбург, Лондон, Рим, Харбин, Нью-Йорк һ.б. 10 шәһәр исеме билгеле (10, 206-207).

Гыйльми үзәк карамагында 5 ел эшләгән, ә соңгы 2 ел эшчәнлеген Татар мәдәнияте йорты каршында үткәргән Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте татар халкын төрле яклап өйрәнү буенча зур эш башкара, үзенең тирәсенә танылган галимнәрне, шул исәптән татарлар арасыннан күренекле белгечләрне

туплый. Татар дөньясын өйрәнү җәмгыяте генә түгел, гомумән, Гыйльми үзәк тә үз тирәсенә татар хезмәткәрләрен туплау эшенә зур әһәмият бирә. Татарстан республикасыннан гына түгел, Башкортостан, Кыргызстан, Төркестан, Себер һ.б. өлкәләрдә яшәүче татар белгечләре дәреслекләр, брошюралар төзү эшенә, Казан вакытлы матбугатына актив катнаша башлыйлар (5, 212). Г.Сәгъди, Г.Алпаров, Г.Шнаси, Н.Надиев кебек күренекле галимнәр чит өлкәләрдән Казанга чакыртып алыналар һәм Гыйльми үзәктә, шулай ук Казан уку йортларында уңышлы гына эшли башлыйлар (11, 27). Истәлекләрдән күренгәнчә, Г.Ибраһимов Гыйльми үзәк эшенә төрле шәһәрләрдә яшәүче тәҗрибәле татар гыйльми көчләрен дә, рус һәм башка милләт галимнәрен дә, үсеп килгән яшь көчләрне дә җәлеп итүгә ирешә (13, 237).

Г.Ибраһимовның татар милләте, аның теле, мәдәнияте һәм киләчәге турындагы фикерләре 1927 нче елда язылган “Татар мәдәнияте нинди юлдан барачак?” мәкаләсендә ачык чагылыш таба. Г.Ибраһимов телне мәдәниятнең чишмә башы һәм аның асылын билгеләүче фактор дип саный. Шуңа бәйле рәвештә, ул бу хезмәтендә тел мәсьәләсенә кабат-кабат әйләнеп кайта. Милли мәдәниятнең үсешен тәэмин итү максатында, һәр татар баласын башлангыч мәктәптән алып югары уку йортына кадәр ана телендә укыту кирәклегенә, татар телен, әдәбиятын, гореф-гадәтен, тарихын-тормышын яхшы белгән хезмәткәрләр таләп ителүгә басым ясап күрсәтә; ул вакытта ук тарала башлаган урыслашу идеясенә бик кискен рәвештә каршы чыгып, әлеге фикер тарафдарларын көчле тәнкыйть утына тота (12, 207-238).

Йомгак ясап әйткәндә, XX гасырның 20-30 нчы елларында татар теленең дәүләт теле сыйфатында нигезләре салынуда Г.Ибраһимовның да роле гаять зур булган. Бу елларда ул, әдәби әсәрләр язу, иҗтимагый-сәяси эшчәнлек алып барудан тыш, татар тел гыйлемен үстерү, терминологиясен, шрифт һәм язуын камилләштерү һ.б. мәсьәләләр белән дә тирәнтен шөгыльләнгән һәм, гомумән, татар теленең язмышы һәм киләчәге өчен чын күңеленнән борчылып, урыслаштыру хәрәкәтенә каршы көрәш алып барган.

Әдәбият

1. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 59. Протоколы заседаний Президиума, Коллегии и подотделов Наркомпроса ТАССР и материалы к ним. Подлинники (4 января – 30 декабря 1921 г.). – 437 л.

2. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 76. Текстовые отчеты о деятельности Наркомпроса ТАССР за 1921 г. и июнь 1922 г. – 232 л.

3. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 690. Академический Центр. Протоколы заседаний Президиума отдела (25 сентября 1924 г. – 30 сентября 1926 г.). – 41 л.

4. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 5. Протоколы заседаний Коллегии Наркомпроса ТАССР и его отделов (15 октября – 7 декабря 1920 г.). – 133 л.

5. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 501. Текстовой отчет о деятельности Наркомпроса ТАССР за 1922/23 гг. – 100 л.

6. Отчет ЦИК и СНК за время с 3-го по 4-й съезд Советов. – Казань: тип. «Красн. Печатн.», 1923. – 304 с.

7. НА РТ, ф. 732, оп. 1, д. 154. Обзор деятельности ТатЦИКа и его комиссии. Докладные записки о деятельности кантисполкомов (11 января – 16 декабря 1922 г.). – 347 л.

8. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 7. Протоколы заседаний Коллегии Наркомпроса ТАССР и его отделов, положение об отделе Снабжения и список инструкторов Наркомпроса по кантонам ТАССР (24 ноября – 20 декабря 1920 г.). – 114 л.

9. Ибраһимов Г. Әсәрләр. Сигез томда. 8 том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1987. – 430 б.

10. Вестник научного общества Татароведения. – 1930. – № 9-10.

11. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 1148. Текстовые отчеты о деятельности Наркомпроса ТАССР за 1925/26 учебный год (27-30 сентября 1925 г.). – 261 л.

12. Ибраһимов Г.Г. Милләт. Тел. Әдәбият: Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007. – 237 б.

13. Галимҗан Ибраһимов: мәкаләләр, истәлек-хатирәләр / Төз. Р.Акъегет. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2007. – 544 б.